

ради, списки полеглих у роки війни, публікація джерел (у співавторстві). Отже, збірник дає й конкретне уявлення про вищезгадуваний почин чернігівських краєзнавців, засвідчує наполегливість ініціатора складання Літописів у досягненні мети.

Книга про Пакуль стала переконливим доказом справжнього ентузіазму і захоплення роботою з боку її авторів. Їх всього 26. Упорядники дали шанс висловитися усім – від викладачів Чернігівського національного університету до школярів Пакульської школи, від старожилів села до відомих далеко за його межами діячів культури, науковців, політиків. Можливо, даний підхід, не дозволив здійснити глибоких наукових узагальнень, але нам здається, що для подібного жанру вони не є конче необхідними. Йдеться про систематизацію знань, об'єднаних населеним пунктом. Приведення у певний порядок джерельно-інформативної бази, що формувалася упродовж століть і відображена у давно відомих або щойно виявлених архівних документах, які репрезентують сиву давнину, даних періодики ХХ ст., інтернет-ресурсів виявилось достатньо непростою роботою, але в цілому автори та редактори видання з ним упоралися.

Ольга Гейда (м. Чернігів)

ЗНАТИ, ЩОБ НЕ ДОПУСТИТИ ПОВТОРЕННЯ

Рец. на кн.: Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 408 с.

*Но они издевались над посланными от Бога,
и пренебрегали словами его,
и ругались над пророками Его,
доколе не сошел гнев Господа на народ Его,
так что не было ему спасения*

Вторая книга Паралипоменон.

Глава 36, § 16

У процесі розбудови сучасного українського суспільства велику роль відіграє релігія та державно-церковні відносини. Відродження національної духовності, насамперед, пов'язується з християнськими традиціями, зруйнованими в радянські часи. Але, незважаючи на принципи зміни у ставленні до релігії в Україні, у цій сфері і досі існує багато невирішених проблем. Багаторічна антирелігійна політика радянської влади неминуче вплинула на свідомість, спотворивши людину в людині. Позбавила найціннішого – віри у Боже заступництво. Аби не

допустити у майбутньому брутальних маніпуляцій у найтонших сферах людської душі і гармонізувати сучасні суспільні відносини необхідно зрозуміти, яким чином і заради якої мети народу було нав'язано атеїстичну свідомість.

Цей процес безпосередньо пов'язаний з формуванням взаємин радянської влади і церкви в період становлення тоталітарної системи, рештки якої, насамперед, в царині масової психології, й досі не зруйновані. Саме тому, дослідження становлення взаємин між владою та різ-

ними течіями православної церкви в перші десятиліття формування радянської системи є особливо актуальним для сучасних науковців.

Підготовлений співробітниками Державного архіву Чернігівської області збірник документів, що висвітлює одну з найтрагічніших сторінок церковної історії Чернігівщини, є результатом копійної дослідницької роботи колективу співробітників архіву і без сумніву заслуговує високої оцінки та схвалення. Допомогу в укладенні збірки надали працівники відділу у справах релігій Чернігівської обласної державної адміністрації та науковці Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Робота історика з документами, безперечно, є необхідною умовою для розуміння історичних процесів, осягнення та проникнення в атмосферу епохи, глибокого її дослідження. Опубліковані у збірнику документи репрезентують етапи розгортання радянської політики у галузі релігій, дійсне відношення влади до представників духовного стану, яскраво ілюструють червоний терор, що захлиснув суспільство ненавистю та кров'ю. Подекуди, у наш час навіть серед громади істориків лунають думки: «Чи варто драматизувати минуле, виносячи жахливі подробиці історії на розсуд суспільства?» Глибоко переконана, що відповідальність за минуле, як і за майбутнє, несуть сучасники, сповідуючи гріхи попередників як свої власні. Без об'єктивного висвітлення причин та наслідків «політики войовничого атеїзму» суспільству навряд чи вдасться подолати безодню бездуховності на краю якою всі ми живемо зараз.

Збірник документів та матеріалів «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр.» відкриває слово від упорядників, в якому проаналізовані основні принципи політики радянської влади у сфері релігії (с. 3-6). Документи збірника поділені на чотири розділи, що послідовно та логічно висвітлюють втілення на місцевому рівні радянської політики відокремлення церкви від держави та школи від церкви (с. 17-192), ілюструють кампанію по вилученню церковних старожитностей (с. 193-256), руйнуванню пам'яток церковної архітектури (с. 257-307), показують діяльність антирелігійних організацій на теренах краю у 20 – 30-х рр. ХХ ст. (с. 307-337). Крім того, збірник має необхідний науково-довідковий апарат: географічний та іменний покажчики (с. 371-386), список умовних скорочень (с. 7-16), перелік опублікованих документів (с. 387-406).

Основна частина включених до збірника документів, виявлена в архівних фондах місцевих ор-

ганів виконавчої влади різного рівня, зокрема, адміністративних відділів виконавчих комітетів, на які було покладене практичне втілення декретів і постанов радянської влади щодо православної церкви. Текст документів (загалом 189 одиниць) подано повністю, мовою оригіналу зі збереженням стилістичних особливостей, згідно правил сучасного правопису. Вказано також повну назву документу, автора, адресата, дату укладення. У тих випадках, коли документ не має власної дати, але на ньому є дата резолюції або примітки, у заголовку використана одна з цих дат з застереженням у примітках. Крім того, після документа подано легенду, в якій вказано місце зберігання та автентичність (оригінал, копія) джерела. Для пояснення маловживаних аббревіатур, посад, особових прізвищ укладено відповідні коментарі (с. 337-370).

У січні 1919 р. Раднарком УСРР поширює на українські території дію відомих «Декретів», які заклали підґрунтя у подальших взаєминах влади та церкви. А саме: «Декрет про землю» та «Декрет про земельні комітети» (від 8 листопада та 17 грудня 1917 р.), згідно з якими церква та парафіяльне духовенство позбавлялося права власності на землю, а земельні ресурси монастирів та церков переходили у розпорядження держави, церковне майно підлягало оподаткуванню. «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (від 22 січня 1919 р.) передбачав націоналізацію церковного майна церков, костелів, синагог, передачу його згідно описів у десятиденний термін у розпорядження губернського та повітових юридичних відділів, припинення державного фінансування церкви, обов'язкову реєстрацію релігійних общин впродовж місяця. Постанови «Про релігійні обряди й викладання закону Божого в радянській школі» (від 4 лютого 1919 р.), «Про духовні училища та семінарії» (від 15 лютого 1919 р.) та «Про недопущення духовенства до заняття посад у школах» (від 3 березня 1919 р.) відсторонювали духовенство від викладацької діяльності, забороняли релігієзнавчі дисципліни у школах, вимагали закриття духовних навчальних закладів всіх рівнів. Опубліковані у першому розділі документи характеризують процес втілення в життя державної політики по відокремленню церкви від держави на Чернігівщині. Так, через два роки після оголошення «Декретів» Лише 58% релігійних громад було зареєстровано, а населення продовжувало саботувати розпорядження влади: «більшість населення упорно отказується от заключения договора на переда-

чу ему церкви и церковного имущества» (с. 44). Джерела фіксують неодноразові спроби опору антирелігійній політиці рад (документи № 7, 9, 19).

Незадовільні результати реалізації нової атеїстичної політики, потреба у нових джерелах державних доходів, боротьба проти ворожих класів стала причиною нової хвилі наступу на церкву. В.І. Ленін в листі від 19 березня 1922 р. до своїх однопартійців по партії цинічно пояснював: «Именно теперь, и только теперь, когда в голодных местах едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи, трупов, мы можем (и поэтому должны) произвести изъятие ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией, не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления... Изъятие ценностей в особенности самых богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть произведено с беспощадной решительностью, безусловно, ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем больше число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели думать»¹.

18 березня 1922 р. патріарший екзарх в Україні митрополит Михаїл звернувся до віруючих із закликом об'єднатися для допомоги голодуючому населенню. Чернігівський єпископ Пахомій та інші виступили з аналогічними відозвами. Активізувались православні релігійні общини Чернігівщини, які на своїх зібраннях постановляли, що допомогти людському лиху необхідно, в тому числі і церковним майном. Отже, духовництво відгукнулось на голод і погодилось на передачу церковних цінностей, які не мали богослужбового призначення. Піти на більші поступки священники не могли, оскільки це стало би прямим порушенням релігійних канонів. Така ситуація виявилась дуже сприятливою для більшовицького керівництва, яке, використовуючи голод, змогло звинуватити церкву в антинародних діях – переховуванні нелічених скарбів, які могли б урятувати багато людей. Таким чином, влада сподівалася викликати ненависть до церкви у багатьох людей, які прагнули якнайшвидше пограбувати православні святині і конфіскувати все їхнє майно.

Масова кампанія по знищенню духовенства та церкви в Україні була розпочата «Декретом про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р., реалізація якого (документи № 138, 139) призвела до

відкритого спротиву і як наслідок – фізичної розправи над служителами церкви та віруючими. Арешти торкнулися очільників найбільших монастирів, єпархіального керівництва та безпосередньо архієпископа Чернігівського та Ніжинського Пахомія (Кедрова), якого, згідно вироку Ревтрибуналу було визнано соціально неблагонадійним та вислано на початку 1923 р. за межі Чернігівської губернії (документи № 22, 26). Характер відносин влади до представників церкви недвозначно пояснюють рядки з вироку у справі обвинувачення архімандрита та ченців Пустинно-Рихлівського монастиря у протидії вилученню цінностей: «было задумано и выполнено организованное злостное противодействие выполнению декрета высшего органа рабоче-крестьянской власти – ВУЦИКа и организация контрреволюционного бунта с использованием темных инстинктов бессознательной массы. За это все вышеупомянутые граждане и преданы суду революционного трибунала по военному ведомству» (документ № 19, с. 42). Кампанія по вилученню цінностей з церков та монастирів Чернігівської єпархії призвела до непоправних втрат. Лише у м. Чернігові за два місяці роботи комісія по вилученню церковного майна з дев'яти церков, двох монастирів, шести синагог та костельу збрала 31 пуд 39 фунтів 75 золотників срібла, 3 фунти золота, 3 митри з дорожочінними камінням, загалом на суму 65342 золотих рублі. Крім того, ще 15 пудів срібла, що на час написання звіту не встигли розібрати. По всій губернії вилучено було ще 150 пудів цінностей. Тож, за грубим підрахунком вага вилучених дорожочінних металів з церков та монастирів єпархії становила 3 тонни 153 кг) (документ № 148).

Ще одним проявом атеїстичної політики слід вважати появу «Тез з антирелігійної пропаганди», схвалених пленумом ЦК КП(б)У в 1923 р. В них зазначалося, що безперервна боротьба проти релігійних забобів сприятиме величезним зрушенням у психології широких мас щодо питань віри і культу. Серед перемог називалися розвінчання і викриття «попівщини», розкол православної церкви. Одним із методів антирелігійної пропаганди було «розкриття мощів». Згідно рішення губернського з'їзду рад 18 лютого 1921 р. у Спаському соборі Чернігова в присутності всіх делегатів з'їзду та священства на чолі з архієпископом Пахомієм (Кедровим) було розкрито мощі святителя Феодосія Чернігівського. Організатори цієї вистави прагнули показати аб-

сурдність віри в нетлінність мощів Але виявилось, що мощі Святителя Феодосія майже повністю збереглися. Проведена медична експертиза прийшла до висновку, що це «справді тіло людини в стані сухого омертвіння... без ознак гниття». Незважаючи на це, слідча комісія оголосила, що мощі Святителя Феодосія – це «звичайний напіврозкладений труп» – та виставила їх для загального огляду на три дні. Прохання архієпископа Пахомія покласти мощі знов у раку, щоб не понівечили щури, влада розцінила як невпевненість самого владики у святості Феодосія. Питання про Чернігівські мощі обговорювались на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1921 р. в присутності Г.І.Петровського, Х.Г.Раковського, В.Я.Чубаря та інших. Ухвалили рішення відправити мощі Феодосія до Москви, узгодивши це з Чернігівським губвиконкомом. За Святителем Феодосієм у Москву відправлено у листопаді 1921 р. й його срібну раку, яка важила більше 10 пудів. Раку розламали і в чотирьох ящиках відправили до Центрального Державного сховища (документи № 171-176).

Наступним етапом радянської політики стало закриття культових споруд. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. вказувалось, що необхідно протидіяти використанню народного майна з релігійними цілями, передаючи якомога частіше колишні культові споруди для соціальних потреб – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. Виходячи з подібних інструкцій, у вересні 1920 р. губревком Чернігівщини постановив ліквідувати церкви, що знаходились у військовому шпиталі і радянській лікарні, передавши їхні приміщення собезу.

Найбільш старовинні храми та монастири Чернігівщини ще з 1919 р. перебували під охороною Наркомосу України та не підлягали реквізиції чи передачі якимось відомствам. Сутність цієї «охорони» можна побачити з такого факту. На 1925 р. Чернігівський Спасо-Преображенський собор, найстародавніша в СРСР кам'яна споруда часів Київської Русі, довгий час знаходилася без нагляду, опалення та 14 років не ремонтувалася. Відсутність шибок в багатьох вікнах дала можливість птахам гніздитися в храмі та не захищала його від дощів. Внаслідок цього фрескам та стінам загрожувала сирість, що поступово їх руйнувала (документи № 114-115).

У жовтні 1921 р. всі споруди Чернігівського Троїцько-Успенського монастиря перейшли у розпорядження Губнаросвіти для влаштування школи для «дефективних дітей» (документ № 99).

В одному з приміщень розмістили музей релігійного побуту та мистецтва для атеїстичної пропаганди. 1922 р. в монастирі поселили дітей із голодуючого Поволжя. На території Духовної семінарії розмістили Ровенський госпіталь. Гамаліївський жіночий монастир перейшов у 1923 р. у користування Губнаробразу, під дитячий будинок. Приміщення Домницького Різдва Богородиці монастиря використовувалися під приміщення для курсів лісних техніків (документ № 104).

У травні 1923 р. Губнаросвіта попросила губвиконком закрити колишню губернаторську церкву, що знаходилась на території «дитмістечка» ім. III-го Інтернаціоналу (тобто інтернату) та віддати це приміщення дитячому музею. Але головна причина – не турбота про музей, а, як вказувалось у заяві, негативний релігійний вплив на дітей, «пов'язаних старою пам'яттю з цією церквою». Адміністрація дитмістечка звинуватила священника в тому, що він приділяв увагу дітям. Лагідно з ними розмовляв та давав просфори, привертаючи їх до себе (документ № 105). Надзвичайно цинічною є постанова губвиконкому від 27 липня 1920 р. Вона передбачала створення в Слеському монастирі концентраційного табору (документ № 95).

Постановою ВУЦВК і РНК від 10 вересня 1924 р. членів Правління релігійних товариств та їхніх дружин було позбавлено виборчого права. Для кращого контролю над діяльністю духовенства за наказом НКВС УРСР влітку 1924 р. їх зареєстрували. Чернігівський губвиконком у липні ухвалив постанову, за якою всі священнослужителі брались на облік за місцем проживання. В результаті впровадження у дію такою варварської політики, духовенство опинилося на межі виживання, кинуті напризволяще люди волали про допомогу. Критичне становище служителів культу красномовно ілюструють наведені у збірці заяви від священників Чернігівської єпархії про зречення від сану (документи № 182, 185, 188). Написані з відчаю та безвиході, з проханням «о возвращении тех прав, которыми пользуются все граждане свободной России», вони є криком про допомогу, якого не почули.

Серед розбрату, терору та пограбувань, культивування атмосфери ненависті до церкви та її служителів у проповіді в Спаському соборі 6 січня 1923 р. перед виїздом на заслання чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) закликав свою паству: «Мы будем надеяться, что дорогая Черниговская паства сохранит в чистоте православную веру, будет стремиться жить во взаимной любви, сохранять красо-

ту своей души и помогать в этом друг другу. Вспомним слова апостола, который говорит: Я душу каждого из вас старался сохранить в чистоте. Любите друг друга. Омывайте свои грехи слезами покаяния. Любовь истинная и глу-

бокая не знает внешних препятствий...»².

Ми будемо сподіватись також і на те, що суспільство подолає всі випробування і буде достойним оборонцем пам'яті про життя та безвинну загибель найкращих своїх синів та дочок.

Джерела та література

1. Святитель Тихон патриарх Московский и всея России. – Сретенский монастырь, 1995. – С. 144-145.
2. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Составитель А.Ф.Тарасенко. – Чернигов, 2006. – С. 108.

Світлана Іваницька (м. Запоріжжя)

ІЛЛЯ ШРАГ У КОЛІ СУЧАСНИКІВ: НОВЕ ВИДАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Рец. на кн.: Шрагівські читання: Зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2011. – Вип. 1. – 128 с.

Наполегливе вивчення локальної історії – одна з визначальних рис академічних зацікавлень дослідників Чернігівщини. Це цілком виправдано в сучасних умовах трансформації української гуманітаристики, що знаходиться в пошуках нових проблемних полів. Як відзначають фахівці, в періоди соціальних трансформацій і культурних змін «провінцію» можна розглядати як «мікрокосм цілого суспільства», а щільне описування конкретного матеріалу створює підставу для пояснювальних узагальнень. «Локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належав»¹. Одночасно інтенсивно творяться або відтворюються «місця пам'яті», що сприяє «конструюванню» колективної пам'яті в ліберально-демократичному форматі, а в свідомість суспільства інтегруються цінності свободи, права та гідності суверенної особистості, злегітимізовані апеляцією до минулого. В цьому складному процесі «винайдення традиції» практика звернення до славних імен, символів, пам'яток рідного краю, започаткована істориками Північного Лівобережжя України, є необхідним елементом згуртування української політичної нації - як на рівні локальному, так і на загальнодержавному. Біографія та діяльність Іллі Людвиговича

Шрага, вивчення персоналії з його оточення в контексті доби надає надзвичайно вдячний матеріал для реалізації вище зазначених цілей.

І.Л. Шраг (1847, м. Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губ. – 1919, Чернігів) – діяч міського та земського самоврядування, член Української демократично-радикальної та конституційно-демократичної партій, член Центральної Ради, одна з штучно вилучених сталінською системою постатей із середовища української ліберально-демократичної партійної еліти Російської імперії початку ХХ ст., яка зусиллями дослідників уже посіла гідне місце в «пантеоні національних героїв». На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність², його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадились у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради відкрито меморіальну дошку на честь цього популярного серед земляків уродженця Чернігівщини. Подальшим кроком є більш детальне відтворення образу цієї шанованої сучасниками особистості. В 1919 р. в некролозі видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», відзначаючи, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших